

Streszczenie rozprawy doktorskiej
Eufemizmy i hiperbole jako środki perswazyjno-manipulacyjne
(na materiale cyfrowych wersji polskich tygodników opinii)

Głównym celem rozprawy jest analiza eufemizmów i hiperboli jako środków perswazyjno-manipulacyjnych w dwu typach dyskursu prasowego: liberalnym (reprezentowanym przez tygodniki „Newsweek” i „Politykę”) oraz konserwatywnym (reprezentowanym przez pisma „Do Rzeczy” i „Sieci”). Dobór materiału – środków językowych wyekscerpowanych z pism o odmiennym profilu – miał umożliwić analizę obu środków jako narzędzi wywierania wpływu na odbiorcę, gdyż dopiero zestawienie określeń należących do różnych typów dyskursu, a odnoszących się do tego samego desygnatu, pozwala w pełni dostrzec mechanizmy perswazyjno-manipulacyjne. Zgromadzono około 700 przykładów (402 eufemizmy, 293 hiperbole), które pochodzą z losowo wybranych tekstów publikowanych w wybranych tygodnikach opinii w latach 2017–2020 (67 numerów „Polityki”, 60 numerów „Newsweeka”, 61 numerów „Sieci”, 61 numerów „Do Rzeczy”). Szczegółowe pytania badawcze, na jakie miała odpowiedzieć rozprawa, dotyczą następujących kwestii:

- 1) Jakie są zasadnicze pola tematyczne i semantyczne eufemizmów i hiperboli w badanym materiale?
- 2) Jakie formy przybiera eufemizacja i hiperbolizacja w dyskursie prasowym?
- 3) Jakie funkcje tekstowe pełnią oba środki?
- 4) Jakie cechy wspólne i różnicujące posiadają eufemizmy i hiperbole stosowane w tekstach prasowych?

Dysertacja składa się z dwóch zasadniczych części: teoretycznej i analitycznej. Pierwsza z nich obejmuje 7 rozdziałów, w których omówione zostały: podstawowe zagadnienia i terminy związane z tematem pracy (m.in. tabu językowe, poprawność polityczna, dysfemizm, kakofemizm, metafora, perswazja i manipulacja), stan badań dotyczący eufemizmów i hiperboli (obszary występowania eufemizmów ze szczególnym uwzględnieniem polityki, procedura identyfikacji hiperboli, różnice i podobieństwa między eufemizmem a hiperbolą), procedura badawcza, zastosowane w pracy metody badawcze (metoda analizy tematycznej wg B. Batko-Tokarz, analiza formalna A. Dąbrowskiej, metoda analizy pól semantycznych opisana przez U. Topczewską) oraz charakterystyka tygodników opinii.

Zestawienie dotychczasowych prac na temat eufemizmów pokazało istniejące rozbieżności między definicjami tego pojęcia. Są one związane z dwoma aspektami: nacechowaniem aksjologicznym eufemizmów oraz stopniem ich leksykalizacji. Konieczne dla dalszych rozważań było dokonanie rozstrzygnięć badawczych i sformułowanie jednoznacznej definicji eufemizmu jako nazwy zastępczej używanej przez nadawcę z różnych względów (psychologicznych, społecznych lub politycznych) w celu łagodzenia, maskowania lub umniejszania rangi opisywanych desygnatów. W rozprawie przyjęto, że eufemizmy mogą stanowić zleksykalizowane wyrazy i związki wyrazowe oraz określenia wartościujące negatywnie, które nieco łagodzą wydzwięk *verbum proprium*, ale wciąż są nacechowane pejoratywnie.

W przypadku hiperboli wykorzystano elementy zaproponowanej przez holenderskich badaczy komunikacji (Ch. Burgersa, B.C. Brugman, K.Y. Renardel de Lavalette, G. J. Steena) procedury identyfikacji hiperboli (HIP). Za hiperbole uznano określenia skrajne lub przesadne w stosunku do opisywanego elementu rzeczywistości i mogące stanowić krańcowe punkty na osi przedstawiającej skalę jakości lub ilości. Ponadto interpretacja wyolbrzymień możliwa jest jedynie wtedy, gdy odbiorca należy do tego samego kręgu kulturowego i zna kontekst wypowiedzi. Podobnie jak w przypadku eufemizmów, do hiperboli zaliczono zarówno określenia okazjonalne, jak i notowane przez słowniki. Przedmiotem rozważań była również kwestia przeciwstawności obu środków. Porównano funkcjonujące definicje dysfemizmu, kakofemizmu i litoty. Wnioski z analizy pozwoliły na postawienie tezy, że są to pojęcia o węższym zakresie niż eufemizm, dlatego za zasadne uznano zestawienie ze sobą jako przeciwieństw hiperboli i eufemizmów. Jedną z cech wspólnych dla obu środków jest metaforyczność, dlatego jeden z rozdziałów poświęcono metaforze oraz jej stosowaniu w dyskursie politycznym.

Konieczne było również przeanalizowanie literatury dotyczącej perswazji i manipulacji celem objaśnienia użytego w tytule pracy sformułowania „środki perswazyjno-manipulacyjne”. Uznano je za najbardziej adekwatne ze względu na specyfikę materiału pochodzącego z tygodników opinii i niemożność określenia intencji nadawcy oraz świadomości odbiorcy, co uniemożliwia odróżnianie środków perswazyjnych od manipulacyjnych.

Ostatnią problemową kwestią wymagającą rozstrzygnięcia w części teoretycznej było przyporządkowanie tygodników opinii do poszczególnych typów dyskursu. Do analizy wybrano tygodniki o odmiennym sposobie przedstawiania rzeczywistości społeczno-politycznej i jednocześnie należące do najbardziej poczytnych periodyków opiniotwórczych: „Do Rzeczy”, „Newsweeka”, „Polityki” i „Sieci”. W pracy przyjęto ich uproszczony podział

na tygodniki konserwatywne („Do Rzeczy” i „Sieci”) oraz liberalne („Polityka”, „Newsweek”), a kryterium decydującym o przypisaniu pisma do danego typu dyskursu były wyniki badań zawartości pism R. Klepki, T. Mielczarka, L. Polkowskiej, R. Bäckera i M. Lewandowskiej.

Część analityczna składa się z trzech zasadniczych rozdziałów. W każdym z nich zastosowano inną metodę badawczą służącą do przeprowadzenia analizy badanych środków z innej perspektywy badawczej (tematycznej, formalnej i funkcjonalnej) w myśl założeń wielopoziomowej lingwistycznej analizy dyskursu I. Warnkego i J. Spitmüllera. Analiza tematyczna eufemizmów i hiperboli w tygodnikach opinii została dokonana na podstawie klasyfikacji tematycznej leksyki współczesnej polszczyzny opisanej przez B. Batko-Tokarz i zastosowanej w *Wielkim słowniku języka polskiego PAN*. Punkt odniesienia stanowił również podział pól semantyczno-leksykalnych występowania eufemizmów przyjęty w monografii i słowniku eufemizmów A. Dąbrowskiej. Uporządkowano eufemizmy i hiperbole zgodnie z przynależnością do jednej z czterech sfer: *Człowiek jako istota fizyczna*, *Człowiek jako istota psychiczna*, *Człowiek w społeczeństwie* oraz *Człowiek i przyroda*. W obrębie każdej ze sfer (oprócz ostatniej) wyróżniono pomniejsze pola i podpola. Analiza pokazała, że eufemizmy i hiperbole dotyczą częściowo podobnych tematów (seksualności, przerywania ciąży, niektórych chorób, działań intelektualnych, woli, postaw i nastawień człowieka do świata i życia, relacji międzyludzkich, funkcjonowania państwa, w tym: polityki, prawa, religii i Kościoła, środków masowego przekazu, gospodarki i ekologii). Niektóre z poruszanych kwestii są jednak odmiennie ukazywane w obu typach pism, np. w tygodnikach liberalnych („Newsweek” i „Polityka”) eufemizacji podlegają kwestie związane z orientacją seksualną (np. *gay friendly*, *inaczej kochający*, *para jedнопłciowa*), w tygodnikach konserwatywnych („Do Rzeczy” i „Sieci”) – wyolbrzymia się negatywne aspekty działalności na rzecz praw mniejszości seksualnych (np. *fala homoterroru*, *tęczowa dyktatura tolerancji*, *tęczowy totalitarysta*). Są również tematy, które nie podlegają hiperbolizacji, a są przedstawiane w sposób łagodny, np. starość i śmierć, uzależnienia i używki, wygląd, zachowania nieakceptowalne społecznie, wojsko i wojna. Nie ma z kolei środków łagodzących odnoszących się do sportu i sposobów spędzenia wolnego czasu. Zgromadzone eufemizmy są używane ze względu na chęć ukrycia pewnych faktów lub zmniejszenia lęku przed nieznanym czy troskę o własne interesy. Hiperboli używa się wtedy, gdy nadawca chce wyeksponować konkretny aspekt opisywanego elementu rzeczywistości lub uczynić przekaz bardziej oryginalnym, zwracającym uwagę odbiorcy. Oba środki mogą być nacechowane ironicznie, co zdradza nastawienie piszącego (np. eufemizmy: *paść ofiarą eksperymentów na ludzkim mózgu*, *wybrakowany „bejbiś”*, hiperbola: *feminazizm*).

Drugi rozdział części analitycznej zawiera omówienie językowych i tekstowych środków eufemizacji oraz hiperbolizacji w odniesieniu do zaproponowanego przez A. Dąbrowską podziału językowych sposobów eufemizowania. W kolejnych podrozdziałach opisano klasyfikację eufemizmów i hiperboli wyekscerpowanych z tygodników opinii. Te pierwsze podzielono na środki: fonologiczne, morfologiczne, leksykalne, semantyczne, środki na poziomie zdania oraz graficzne. Podział hiperboli był mniej zróżnicowany, co świadczy o tym, że w polszczyźnie istnieje mniej sposobów wyolbrzymiania niż łagodzenia. Wśród wyolbrzymień wskazano środki: morfologiczne, leksykalne oraz semantyczne. W obu grupach dominowały metafory, co potwierdza tezę o perswazyjno-manipulacyjnym charakterze przenośni, za pomocą której można albo umniejszać, albo wyolbrzymiać rangę osób, zdarzeń czy zjawisk. Odnotowano również metafory, które – w zależności od przyjętych kryteriów – mogłyby zostać uznane za eufemizmy lub hiperbole. Analiza ta pokazała również, że sposoby eufemizacji w polszczyźnie nie zmieniły się znacząco od lat 90.

Trzecia płaszczyzna analizy dotyczyła użycia eufemizmów i hiperboli w korpusach tekstów dotyczących strajku nauczycieli z kwietnia 2019 r. oraz sędziów w kontekście ich zaangażowania w spór wokół tzw. ustaw sądowych. Oba zdarzenia stanowiły przedmiot zainteresowania mediów. Analizę rozpoczęto od wyekscerpowania środków eufemizacji i hiperbolizacji z korpusów tekstów utworzonych przy pomocy aplikacji „Korpusomat”. Następnie wybrano słowa-klucze: *strajk nauczycielski*, *nauczyciele*, *rząd* oraz *sędziowie*. Kolejnym etapem była rekonstrukcja dyskursywnych obrazów strajku nauczycieli i sędziów oraz odtworzenie siatki powiązań istniejących między słowami-kluczami a ich określeniami w tekstach. Zastosowano w tym celu metodę analizy pól semantycznych stworzoną w latach 80. przez R. Robin i opisaną jako jedna z możliwości badawczych w lingwistycznej analizie dyskursu przez U. Topczewską. Ostatni etap stanowiło wyodrębnienie eufemizmów i hiperboli spośród wszystkich środków należących do pól semantycznych analizowanych słów-kluczy. Analiza pokazała, że w pismach liberalnych, których redakcje opowiadały się za strajkiem nauczycieli (w „Newsweeku” i „Polityce”), umniejszana jest ranga akcji strajkowej, maskowane są wszelkie negatywne aspekty działań nauczycieli, a w tekstach o sędziach – zarobki przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. W sposób zawoalowany opisuje się działania rządu jako nieuczciwe i zestawia z władzą dyktatorską. Za pomocą hiperboli kreowany jest obraz rządu jako agresora w obu sporach, a nauczyciele i sędziowie stanowią ofiary jego działań. Z kolei w tygodnikach konserwatywnych („Do Rzeczy” i „Sieciach”) za pomocą hiperboli przedstawia się strajk jako wojnę lub akt terroru, nauczycieli i sędziów – odwrotnie niż w pismach liberalnych – jako agresorów, rząd zaś jako bohatera, a ofiarami tych

działań są rodzice, dzieci i całe społeczeństwo. Eufemizmy i hiperbole pozwalają kreować tendencyjny obraz wybranych elementów rzeczywistości, dostosowywanie tych samych schematów językowych w zależności od intencji nadawcy świadczy o małej kreatywności w doborze środków opisu.

Ostatnią część pracy stanowi słownik tematyczny eufemizmów i hiperboli wyekscerpowanych z tygodników opinii. Stanowi on uzupełnienie rozdziału dotyczącego analizy tematycznej. Eufemizmy i hiperbole zostały w nim ułożone zgodnie z koncepcją podziału według sfer i pól tematycznych, a następnie w obrębie poszczególnych części uporządkowane alfabetycznie.

Wielopoziomowa analiza pozwoliła wskazać dziedziny występowania eufemizmów i hiperboli, najczęściej stosowane w prasie językowe i tekstowe wykładniki eufemizacji i hiperbolizacji oraz zbadać funkcjonowanie obu środków w konkretnych tekstach koncentrujących się wokół tematów polaryzujących opinię społeczną. Do funkcji eufemizmów należą: łagodzenie, maskowanie i kamuflowanie pewnych faktów. Środki te pozwalają umniejszyć rangę opisywanych zdarzeń, zjawisk, osób czy grup społecznych, oswoić lęk przed budzącymi grozę zjawiskami czy zachować pozory poprawności politycznej, np. poprzez wykorzystanie ironii. Wartościują zwykle pozytywnie, ale mogą też stanowić określenia negatywne, lecz mniej dosadne niż *verbum proprium*. Hiperbole służą przede wszystkim wyolbrzymianiu pozytywnych lub negatywnych aspektów wydarzeń lub cech osób czy zjawisk. Uatrakcyjnijają przekaz, pełnią funkcje aksjologiczno-emotywną i obrazową, bywają prześmiewcze i ironiczne. Oba środki można uznać za stanowiące częściowe przeciwieństwa, co udowodniła analiza kontekstowa (dyskursywna) hiperboli i eufemizmów, ale – jako środki leksykalne – posiadają one również cechy wspólne: często opierają się na znaczeniu przenośnym, odnoszą się w większości do tych samych obszarów tematycznych, jednak przedstawiają różne aspekty tych samych zjawisk i są wszechobecne w dyskursie publicznym.

Słowa kluczowe: eufemizm, hiperbola, perswazja, manipulacja, dyskurs prasowy